

GYÁNT, EGY ELPUSZTULT KÖZÉPKORI TELEPÜLÉS. Topográfiai kutatások Tolnanémedi határában

NÉMETH MÁTYÁS¹

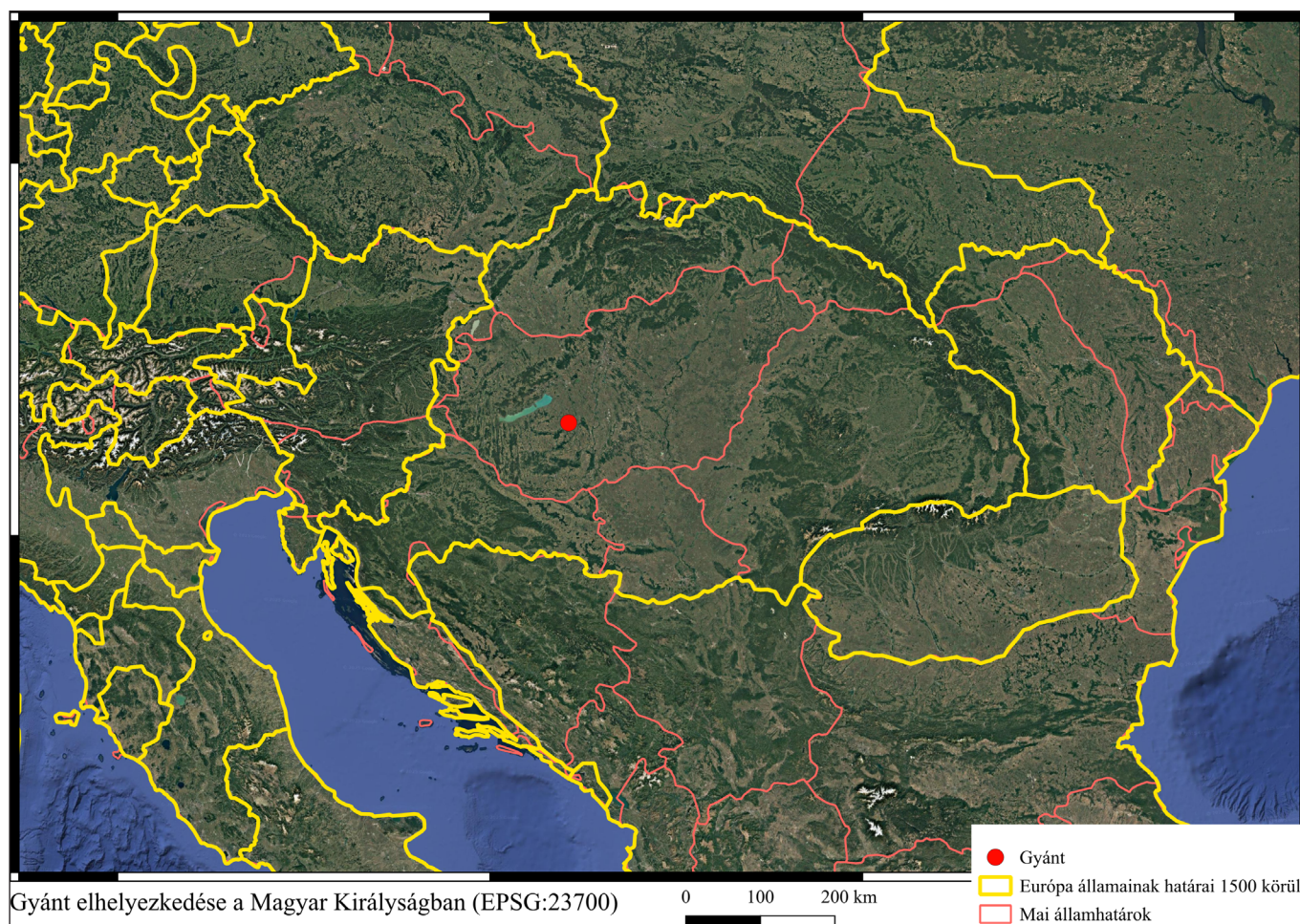
Magyar Régészet 14. évf. (2025) 3. szám, pp. 17–24. <https://doi.org/10.36245/mr.2025.3.3>

A Tolnanémedi határában található Gyánt lelőhelye mintegy 120 éve ismert a magyar régészeti kutatásban. Az elpusztult középkori település (1. kép) roncsolásmentes módszerekkel történő kutatásának eddig elért eredményei jelentős mértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy megismerjük a annak szerkezetét és a területen található régészeti jelenségeket. A cikk a topográfiai kutatások során alkalmazott különféle módszerek bemutatására törekszik, és ezeket veti össze a korábbi régészeti megfigyelésekkel és az írott forrásokból ismert adatokkal. Így egy középkori falu megismerése mellett módszertani következtetéseket is le lehet vonni az elpusztult középkori települések komplex vizsgálatából.

Kulcsszavak: régészeti lelőhelyfelderítés, középkor, régészeti geofizika, falu, templom

RÉGÉSZETI KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

A lelőhelyen található középkori jelenségeket először Wosinsky Mór kutatta, akit 1902-ben értesített a terület bérloje a szántás során előkerült téglákról (TOLNAVÁRMEGYE 1902, 4). A templomot, amelynek „szenté-



1. kép. Gyánt elhelyezkedése a középkori Magyar Királyságban

¹ ELTE BTK Régészettudományi Intézet; e-mail: bot485@student.elte.hu

lyei, szentélypillérei, hajója és a torony alapfalazata” szerepel az ásatásról egyedül információt közlő újságcikkben, a téglák alapján 13. századiként határozta meg Wosinsky. A szentélyben kilenc eltemetett személy, a templom körül pedig cinteremre utaló szórvány csontok kerültek elő. A szöveg alapján úgy tűnik, hogy az ősrégész Wosinsky az ásatást a kor szokásainak megfelelően pusztán a templomra, esetleg a nagyon szűk környezetére korlátozta. A jelenségeket a – valószínűleg egyik első alkalommal végzett – gépesített mélyszántás hozta felszínre (SZILÁGYI 1982, 421). A későbbiekben Kiss István helytörténész említi az ásatást művében (KISS 1938, 53).

A kutatások az ezredforduló táján folytatódtak, amikor Bertók Gábor és K. Németh András több alkalommal is terepbejárást folytattak a lelőhelyen, amelyek során az Árpád- és késő középkori kerámiatöredékek mintegy 400 méter hosszan elnyúló szóródását, illetve egy 5 méter hosszú kiszántott kőfaldarabot is megfigyeltek (K. NÉMETH 2001, 62–63; RKM 2000, 219; RKM 2003, 305). Bertók Gábor és Miklós Zsuzsa légi felderítést is végeztek a lelőhelyen, ahol lineáris jelenségeket, illetve közelebről meg nem határozott objektumokat észleltek (RKM 2000, 219; RKM 2003, 138). K. Németh András azonosította itt a johanniták birtokát, a középkori Gyánt települést (K. NÉMETH 2015, 173–174).

AZ ÍROTT FORRÁSOK TANULSÁGAI

A terepi régészeti kutatáson túl az elmúlt 25 évben számos tudományos eredmény született a középkori Gyánt település írott forrásait illetően is. Gyántnak a településhálózatban betöltött szerepéről két kutató is segítségül hívta Kubinyi András központi helyek megítélésére szolgáló pontrendszerét (KUBINYI 2000, 7–16). Először K. Németh András végzett ilyen számítást (K. NÉMETH 2013a, 229), majd Éder Katalin is tett rá kísérletet (ÉDER 2022, 149). Az alábbi táblázattal foglalom össze a két kutató eredményeit a centralitási szempontok alapján – anélkül, hogy részletesen leírnám a pontszámításukat (1. táblázat).

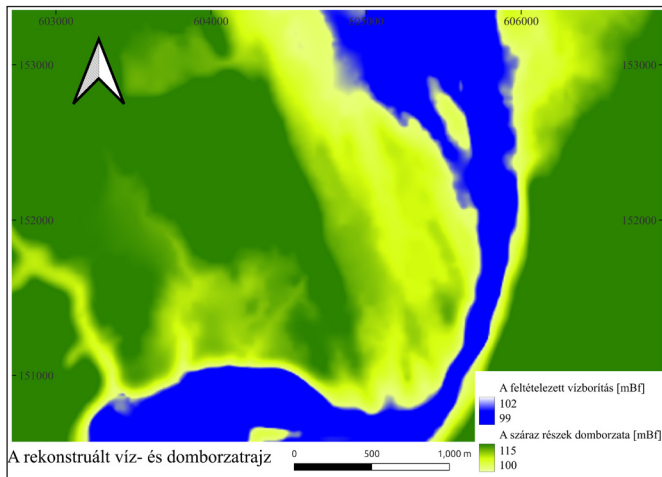
1. táblázat: a centralitási pontszámítások összevetése

Kategória, jogcím	Pont K. Némethnél	Pont Édernél
I. kategória: a perjel <i>officialis</i> a	1 p	1 p
I. kategória: uradalmi kp.	0 p	1 p
II. kategória: hiteleshely	2 p	0 p
V. kategória: johannita rendház	1 p	0 p
VIII. kategória: úthálózat	3 p	5 p
X. kategória: <i>oppidum</i>	1 p	1 p
Összesen:	8 p	8 p

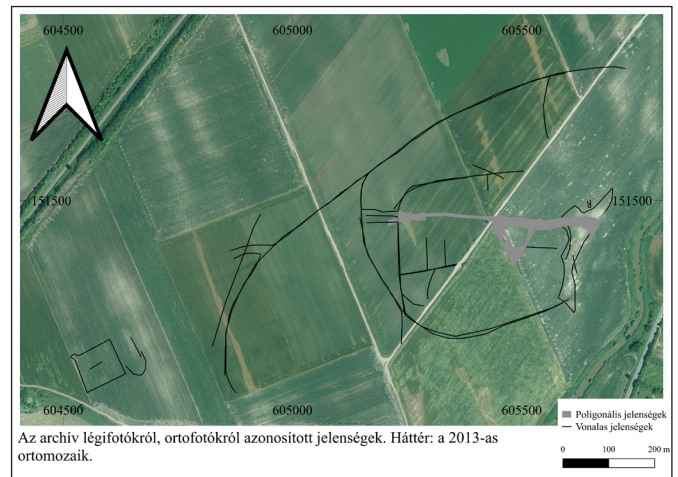
Éder Katalin munkája több ponton módosította Kubinyi András rendszerét, míg K. Németh András fegyelmezetten követi azt. Mindenképpen újragondolásra érdemes pontja az egyébként jól működő Kubinyi-rendszernek az úthálózati pontszámítás. Az eredeti elgondolás szerint okleveles, illetve hagyományos régészeti adatok alapján ismert utak vonhatók be a kalkulációba. Azonban éppen Tolna megye kapcsán született a közelmúltban egy olyan szakdolgozat (ÓDOR 2024, 16–19), amely a térinformatika eszközeivel modellezi a megye középkori útjait. Ez alapján nem zárható ki, hogy gyakorlatilag bármely megyebéli település elérhető lehetett közvetlenül egy másiktól. Véleményem szerint tehát Gyántot alapvetően reálisan értékelhetjük 8 centralitási ponttal, még ha ez a szám az úthálózati pontok miatt kissé rugalmas is. Ez nem emeli ki a települést az átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak csoportjából (6. csoport, 6–10 pont), hanem annak középmezőnyéhez sorolja.

A LELŐHELYFELDERÍTÉS MÓDSZERE

A következőkben a lelőhely 2024-ben történt régészeti topográfiai szempontú, távérzékeléses és felszíni geofizikai módszerekkel történt kutatásának eredményeit ismertetem. Terjedelmi okokból jelen írásban



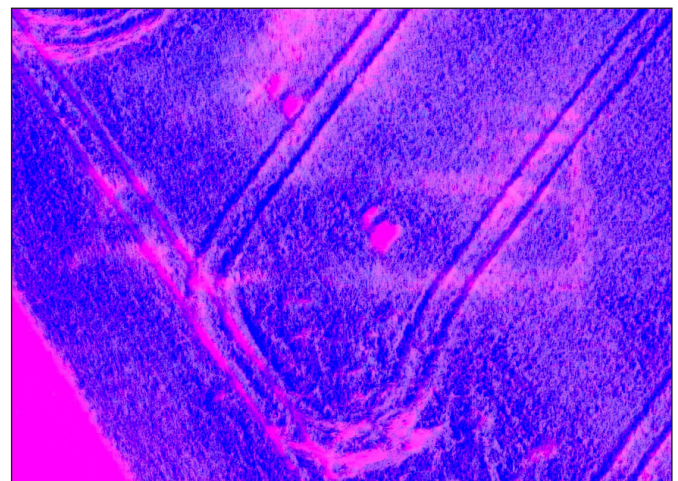
2. kép. A rekonstruált környezet víz- és domborzatrajza



3. kép. Az archív légifelvételekről azonosított jelenségek



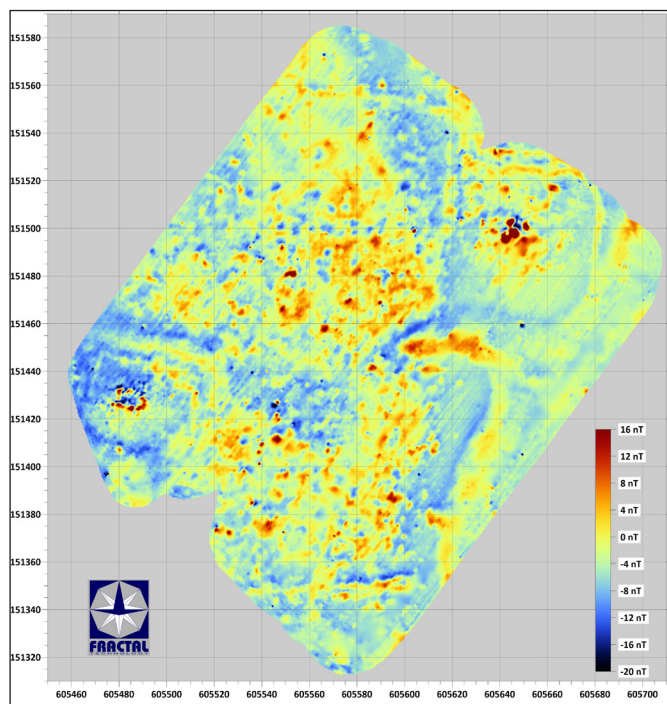
4. kép. Czajlik Zoltán 2014-es, 2024-es légi felvételein azonosított jelenségek



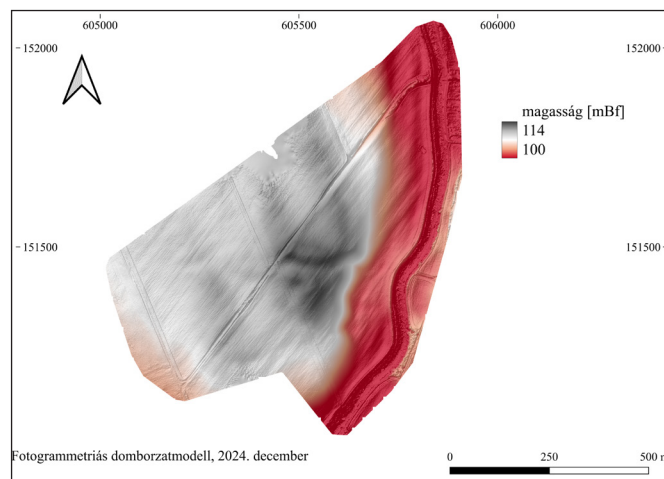
5. kép. Czajlik Zoltán 2014-es fotója a templomról (manipulált)

kifejezetten a régészeti eredmények bemutatására szorítkozom. A módszertan bővebb tárgyalása elmarad, azokban az esetekben azonban, ahol a régészeti értelmezést közvetlenül érinti, röviden ismertetem azt.

A lelőhelyről különböző információs rétegekből nyertem adatot, amelyeket a geoinformatika segítségével rendszereztem, elemeztem és értékeltem. Mindezt igyekeztem a hazai középkori régészet szakirodalmával és eredményeivel összhangban tenni. Először a lelőhely földrajzi-környezeti adottságait kívántam megismerni, ezért régi kézíratos térképek, vázlatok (MNL OL S 16 No. 407; MNL OL S 16 No. 1081, valamint az I. katonai felmérés) adatait vetítettem rá a modern domborzatmodellre, így megkapva a terület folyószabályozás előtti vízrajzi képét (2. kép). Az eredményeket felszíni geológiai térképpel is igazoltam (<https://map.hugeo.hu/fdt100/>, letöltés: 2025. 07. 20.). Ezután következett a régészeti jelenségek azonosítása. Először az ingyenesen hozzáférhető online archív térképészeti légifotókat, ortofotókat elemeztem (<https://geoshop.hu/>, letöltés: 2025. 01. 10.). Ezek alapján megismerhettem a település legfontosabb szerkezeti elemeit (3. kép). Majd következett Czajlik Zoltán régészeti céllal készített légifotóinak interpretációja. A felvételek 2014-ben, illetve 2024-ben készültek, és segítségükkel a település egyes részleteinek finomítását végezhettem el (4. kép). A légifotókról azonosítható volt a település templomának alaprajza, amelyet K. Németh András ismeretterjesztő írásában már bemutatott (K. NÉMETH 2022, 44). Fontos volt a vízparti háromszögű jelenség felfedezése is (5. kép). Ezzel párhuzamosan a 2024 júliusában készített, a település belterületét érintő magnetométeres felmérés értelmezése történt meg, amelyről a település alaprajzának kiegészítő információi mellett fény derült a másik templomalaprajzra (6. kép). A felmérést elősegítette, hogy a környezet jellemző kőzete, a lösz kellően homogén háttérrel biztosít (NEUBAUER 2001, 16–17). Végül



6. kép. A magnetométeres felmérés anomália-térképe. Pusztasándor, Fractal Bt

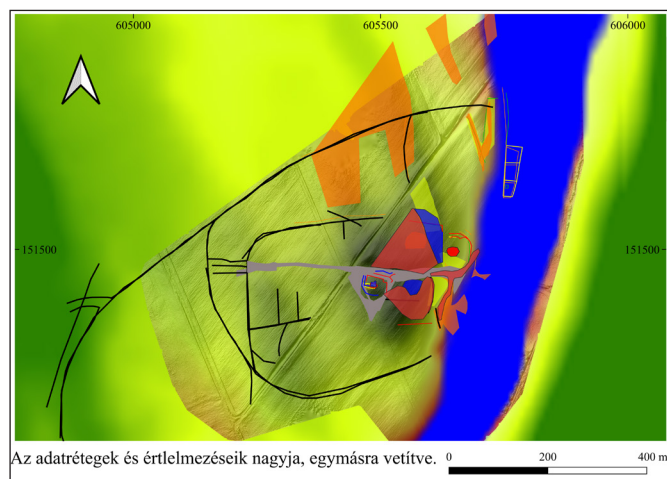


7. kép. 3D fotogrammetriás domborzatmodell

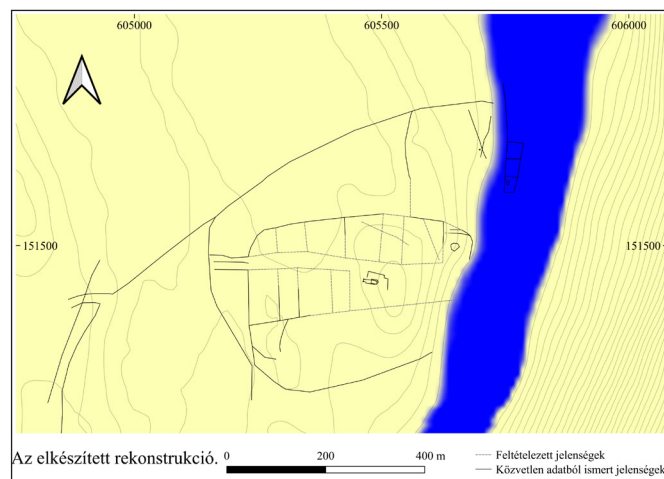
2024 decemberében drónos fotogrammetriát készítettünk a területről, megismerve így annak pontos domborzati-mikrodomborzati viszonyait (7. kép).

A különböző rétegek információit végül egymásra vetítettem, összesítettem (8. kép), majd elkészítettem a település rekonstrukcióját (9. kép). Természetesen a sok kézzel georeferált anyag között

néhány méteres eltérések adódtak. Ahol csak lehetett, tartottam magamat ahhoz az elvhez, hogy a gépi adat pontosabb a kézzel illesztett fedvénynél. Ahol elegendő kép állt rendelkezésre (2014-es sorozat), ott lehetséges volt fotogrammetriát alkalmazni, így pontosabban georeferálni az állományt. Így a következő sorrend alakult ki: 1, ortofotó, 2, magnetométeres felmérés, 3, 2014-es légifotók, 4, 2024-es légifotók. A legtöbb esetben ezek a 3 méter körüli eltérések semmilyen gondot nem okoztak. Egy helyen, a templom környékén azonban komoly bizonytalanság származik ebből. Az árkok szélességét, pontos vonalát a 2013-as ortofotóról volt a legkönnyebb megállapítani.



8. kép. A különböző adat- és értelmezési rétegek egymásra vetítve



9. kép. A település elkészített rekonstrukciója

AZ EREDMÉNYEK ÁTTEKINTÉSE

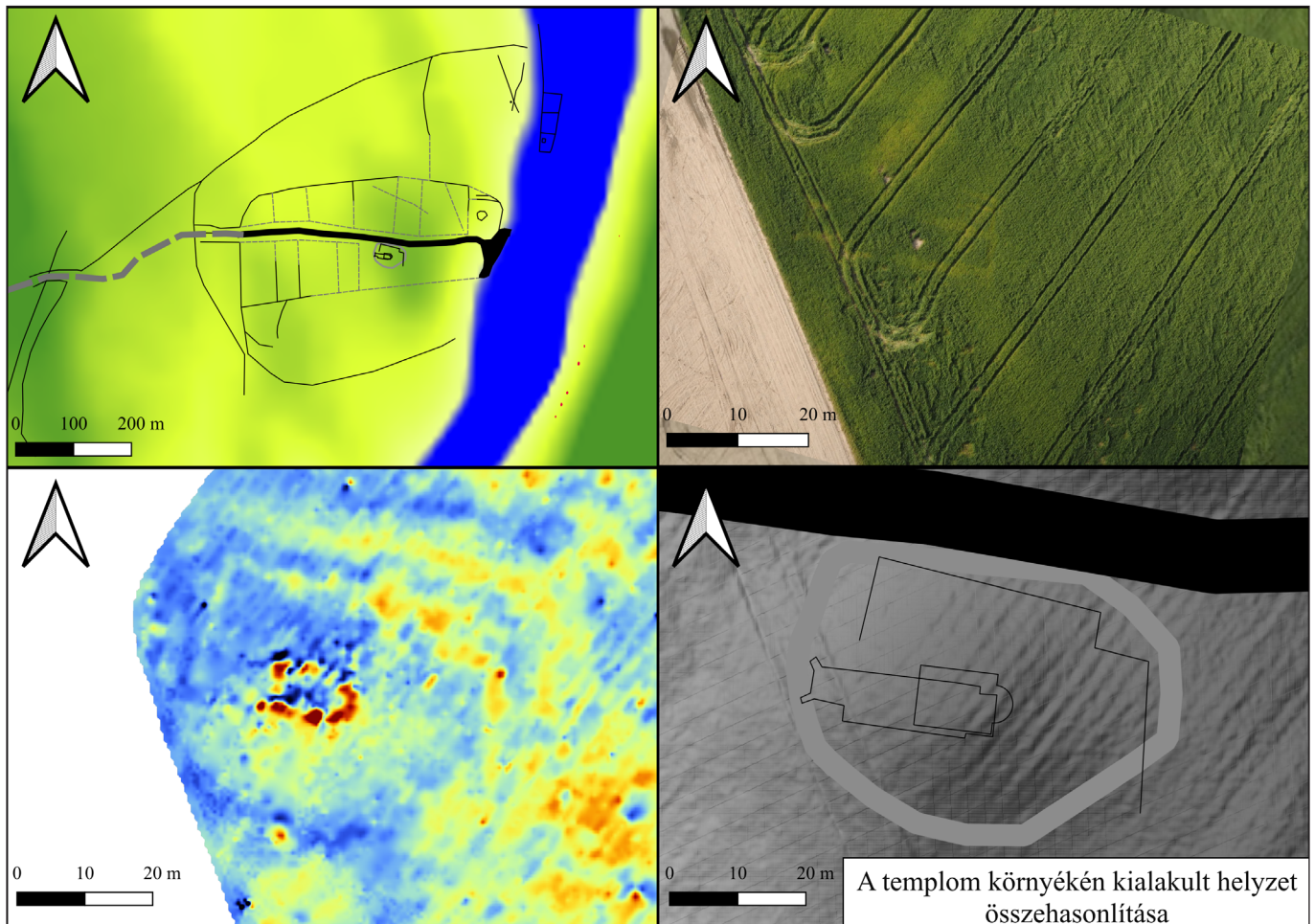
Az árkok rendszere az ortofotók alapján egyértelmű. Egy nagy külső árok vesz körbe a folyóparton egy 25 hektáros területet. Ezen belül található a hasonló irányítású belső árok, amelyet NY–K irányban szel ketté a főutca. Ennek vonala ismert, és a két lehetséges déli árok közül az északabbbihoz kapcsolódóan

merőleges árkok indulnak a főutca felé; így azt fogadtam el a telkek déli határaként. Jól látszik két olyan, a főutca merőleges árok a belterület keleti és nyugati végén, ami alapján rekonstruálhatónak tűnik a falu 35–70 méter széles, 100–120 méter hosszú telkeinek egyutcás rendszere. Maksay Ferenc klasszikus modellje szerint körülbelül 36 méter szélesek és több, mint 200 méter hosszúak a szalagtelkes falvak belső telkei (12 és 72 királyi öl) (MAKSAY 1971, 115). Tehát a gyánti beltelkek ennél szélesebbek és rövidebbek voltak.

Elfogadható, hogy az átlagos jobbágytelkek mérete 1 királyi holdat, azaz 864 négyszögölt tett ki. Egy öl kb. 3 méter lehetett, azaz nagyjából 7 800 m²-t tett ki az egyholdas telek alapterülete (BOGDÁN 1978, 35; MAKSAY 1971, 114–115; PÁLÓCZI-HORVÁTH 2006, 366). Az általam rekonstruált egész telekméreteket tehát maximum 10–12 egész vagy 20–24 féltelék fér el a területen. Ez a szám meglepően csekély. A falu egyetlen – általam főutcának nevezett – utcájának 440 méter körüli hossza Pánya István szerint a közepes és nem a nagy falvak osztályába sorolható méret (PÁNYA 2022, 105). Gyánt középkori, kora újkori lakosságszáma vonatkozóan rendelkezünk adatokkal. Egy 1516-os bortizedlajstrom 20 gyánti jobbágyot sorol fel – ennyien termeltek tehát szőlőt a településen (K. NÉMETH 2001, 86; DL 38647). A 16. század második felében keletkezett török adóösszeírások adatait Dávid Géza közli. Ezek alapján Gyánt lakossága – figyelembe véve az összeírt személyekhez hozzáadandó mennyiséget – nagyjából 185–260 főt tehetett ki. Ez a számítás azt veszi alapul, hogy a 16. századi összeírások általában 40–60 családfőt említenek. Dávid Géza számítási módszerét alkalmazva 50 összeírt családfőt véve alapul a lakosság 220 körül lehetett (DÁVID 1982, 37; 56). A kapuadót fizetők száma a század második felére 20–25 körül állandósul, ez a szám nagyságrendileg összhangban áll a településen elvileg elhelyezhető féltelkek számával (DÁVID 1982, 37; 51–57; 110–111). Bár ezek a adatok mind a 16. század második felére vonatkoznak, nincs okom feltételezni, hogy nagyságrendi eltérést mutatnak a késő középkori mennyiségektől. Már a 13. századtól megfigyelhető, hogy a jobbágytelkek mérete a népességnövekedéssel csökkent; erre az időszakra a féltelkek váltak általánossá (MAKSAY 1971, 117–118; ZATYKÓ 1997, 477). Mezővárosokban ez a folyamat gyorsabban zajlott, így kijelenthetjük, hogy a Gyánton megfigyelt telekszám összhangban áll az írott forrásokkal (MAKSAY 1971, 117–118).

Kutatásunk két templomalaprajzra is fényt derített. A templom helyét ma kb. 2 méteres relatív magasságú kiemelkedés jelzi. A kiemelkedés relatív magasságát valamiféle 2–5 méter széles árok is növelte, ami hasonlatossá teszi a helyzetet a Rosta Szabolcs és Pánya István által 2022-ben tárgyalt, körárokka kerített Árpád-kori templomokéhoz. A magnetométeres felmérésen látható szögletes, vékony struktúra alapján nem kizárható, hogy feltehetően a késő középkorban valamilyen (kő-, esetleg sövény-) kerítést vontak a cinterem köré (ROSTA & PÁNYA 2022, 315). Az egyik templomalaprajz légifotó, a másik pedig a magnetométeres felmérés alapján vált ismertté. A félköríves szentélyzáródású periódus valószínűleg téglából, az egyenes szentélyzáródású épület alapfalai pedig mészkőből épülhettek. Ez utóbbi anyag mágneses szuszceptibilitása („mágnesezhetősége”) a környezeti háttéréhez hasonló vagy annál kisebb, míg az égetett agyagé jóval nagyobb (VERŐ 1981, 191, ASPINALL 2008, 21–23) (10. kép). A feltehetően korábban épült félköríves, kisebb templomot visszabonthatták, azonban így is maradhatott elegendő téglatörmelék az alapozási árkokban ahhoz, hogy erős mágneses anomáliát okozzon, viszont ez nem volt elegendő növényi jel létrehozásához. A ráépített későbbi, szögletes szentélyzáródású épület pedig mágneses eltérést nem (vagy csak alig), viszont feltehetően valamilyen megmaradt szerkezet miatt növényjelet okozott. Ezt a feltételezést megerősítette a 2025. év végi talajradaros eredményünk, amelynek elemzését jelen dolgozat nem tartalmazza. A templom rokonítható Decs-Ete templomának 1–3. periódusaival (MIKLÓS & VÍZI 1999, 212–215; 242).

Megemlítendő a településmagtól ÉK-re elhelyezkedő háromosztatú struktúra. A három 40 × 40 méteres kiterjedésű négyzetből álló jelenség épp az egykori vízparton állt. Méretüknél és helyzetüknél fogva is kézenfekvő a malomként való azonosításuk (K. NÉMETH 2013b, 125–126). A feltevést támogatja, hogy e helyen került elő egy malomkő felső részének töredéke (K. NÉMETH 2016, 70–71), valamint az is, hogy egy 15. század eleji oklevélből tudunk Gyánt négy felújított malmáról (RIBI 2021, 276–277). Szintén a település iparáról árulkodik az az erős pozitív mágneses anomália, amelyet a falu vízparti, ÉK-i sarkán álló telek közepén azonosíthattunk. Itt K. Németh András terepbejárás alkalmával fémسالakot gyűjtött.



10. kép. Összehasonlító ábra a templom környékének értelmezéséhez

Ami a település mezőgazdaságát illeti, feltételezhető, hogy a legnagyobb, 25 hektárt körbefogó árok valamilyen módon a külterületek használatához, azok belterülettől való elhatárolásához kapcsolódik. Az alkalmazott módszerek korlátai miatt persze nem zárható ki esetleges kronológiai eltérés a két árok között. Írásos forrásokból ismerjük, hogy a szemközti hegyen szőlőt termesztettek, valamint a Kapos-szigetek hasznosításáról is innen van tudomásunk (RÍBI 2021, 276–277).

KÖVETKEZTETÉSEK

A roncsolásmentes lelőhelyfelderítési módszerek segítségével eredményesen finomíthattuk az eddig csak történeti és terepbejárási adatokból ismert Gyánt település elrendezését, alaprajzát, funkcióit. Az alkalmazott kutatási módszerek a település különböző jelenségeit különböző mértékben mutatták meg, így ezen módszerek együttes használata szükséges ahhoz, hogy egy elpusztult középkori falu belső szerkezetét jobban megismerhessük. Külön figyelmet – és további kutatásokat – érdemel nemcsak az egész település, hanem főként annak temploma(i). Ez utóbbiról, valamint a falu belterületén található egyes objektumokról (malmok, műhely) viszont csak régészeti feltárások nyújthatnak teljes képet. Felszíni leletgyűjtéssel vagy a már elvégzett fémkeresős kutatások anyagának feldolgozásával pedig a jelen topográfiai kutatás eredményei pontosíthatóak, valamint ez a korhatározást is segítené.

Jelen cikk az ELTE BTK Régészettudományi Intézetében készült alapszakos szakdolgozatom eredményeinek felhasználásával íródott. A cikk megírásában segítséget nyújtott Czajlik Zoltán és K. Németh András. A terepi munkák kapcsán hálával tartozom Kocsis Dániel, Kovács Panni és Szathmári Kata régészhallgatóknak, Rupnik László régésznek, Pusztai Sándor geofizikusnak és Temesvári-Nagy Leventének.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aspinall, A., Gaffney, C. F. & Schmidt, A. (2008). *Magnetometry for Archaeologists*. Geophysical Methods for Archaeology 2.
- Dávid, G. (1982). *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest.
- Éder, K. (2022). *Mezővárosi plébániatemplomok középkori városmentes tájakon*. Opitz Archaeologica 20. Budapest.
- K. Németh, A. (2001). *A Sió–Kapos–Koppány-köz és a Koppány mente középkori települései*. Szakdolgozat, ELTE BTK RTI. Kézirat, Budapest.
- K. Németh, A. (2013a). Tolna megye központi helyei a középkorban. In: Kenyeres et al. (szerk.), *URBS. Magyar várostörténeti évkönyv* 8. Budapest, 213–247.
- K. Németh, A. (2013b). Vizek és vízgazdálkodás a középkori Tolna megyében. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 35, 121–151.
- K. Németh, A. (2015). *A középkori Tolna megye templomai*. Szekszárd.
- K. Németh, A. (2016). Középkori vízimalom örlőkövének töredéke. In: K. Németh, A. (szerk.), *A Hónap Műtárgya. Időszaki kiállítások a Wosinsky Mór Megyei Múzeumban 2008–2016*. A Wosinsky Mór Múzeum kiállításai 4. Szekszárd, 70–71.
- K. Németh, A. (2022). Föld alatti templomok fentről – Elpusztult egyházi épületek légi régészeti kutatása. *Határtalan Régészet* 2022:4, 40–45.
- Kiss, I. (1938). *Simontornya krónikája*. Simontornya.
- Kubinyi, A. (2000). *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Dél-Alföldi Évszázadok, 14. Szeged.
- Maksay, F. (1971). *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest.
- Miklós, Zs. & Vizi, M. (1999). Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 21, 207–269.
- Neubauer, W. (2001). Images of the invisible-prospection methods for the documentation of threatened archaeological sites. *Naturwissenschaften*, 88 13–24.
- Ódor, P. (2024). *Legkisebb költségű utak modellezése régészeti célú térbeli elemzésben. Tolna vármegye késő középkori úthálózatának rekonstrukciós lehetőségei*. Szakdolgozat, ELTE TáTK. Kézirat, Budapest.
- Pálóczi Horváth, A. (2006). Az elpusztult késő középkori falvak morfológiai variációi. *Arrabona*, 44:1, 357–390.
- Pánya, I. (2022). *A hódoltsági területek középkori és kora újkori településtopográfiájának kutatási módszertana Bács, Bodrog és Solt vármegyék példáján*. Doktori értekezés, SZTE TIK. Kézirat. Szeged.

Németh Mátvás • Gyánt, egy elpusztult középkori település. *Topográfiai kutatások Tolnanémedi határában*

Ribi, A. (2021). *A fehérvári keresztes konvent története. Preceptorium, hiteleshely, ispotály a késő középkorban (1390–1543)*. Székesfehérvár.

RKM 2000: *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. (2003). Budapest.

RKM 2003: *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*. (2004). Budapest.

Rosta, Sz. & Pánya, I. (2022). Gondolatok a síkvidéki középkori erődítésekéről: Egy topográfiai kutatási program váratlan hozadéka. In: Somogyvári Á. (szerk.), „Élőknek öröksége...” *Tanulmányok V. Székely György emlékére*. Archaeologia Cumanica 5, Kecskemét, 275–335.

Szilágyi, M. (1982). Régészeti leletek és leletmentések híre a szekszárdi újságokban (1897–1910). *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 10–11, 413–423.

Tolnavármegye (1902). *Tolnavármegye* 12:38, 4.

Verő, J. (1981). Geofizikai módszerek alkalmazása ipari régészeti kutatásokban. In: Gömöri, J. (szerk.), *Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Égetőkemencék régészeti és interdiszciplináris kutatása*. Veszprém, 189–199.

Zatykó Cs. (1997). 15. századi falukép Somogy megyéből. *Történelmi Szemle* 39:3–4, 473–485.

AJÁNLOTT IRODALOM

Czajlik, Z. (2022). *A terepi kirándulástól a domborzatmodellig. Bevezetés a régészeti topográfiába*. Budapest.

K. Németh, A. (in press). Gyánt. A johanniták mezővárosias középkori birtoka a Kapos–Sió közén. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 47.

Méri, I. (1962). Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. *Archaeologiai Értesítő* 89, 211–219.

Miklós, Zs. & Vizi, M. (2013). *Ete. Egy elpusztult középkori mezőváros Tolna megyében*. Szekszárd.

Pusztai, S. (2002). Geofizikáról régésztechnikusoknak. In: Ilon, G. (szerk.), *A régésztechnikus kézikönyve*. Panniculus Ser. B. No. 6. Szombathely, 61–83.